

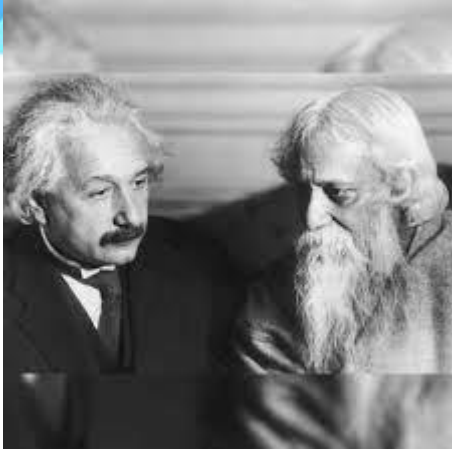
শিক্ষাবিদ হিচাপে ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ

অজিত কুমাৰ শৰ্মা

১৮৬১ চনৰ ৭ মে' তাৰিখে ৰবীন্দ্ৰনাথে কলিকতাৰ যোৰাসাঁকোৰ ঠাকুৰ পৰিয়ালত জন্ম গ্ৰহণ কৰে। নিচেই সৰু কালতে ৰবীন্দ্ৰনাথৰ মাতৃৰ বিয়োগ ঘটে। তেওঁ মাক-দেউতাকৰ তেৰ জন সন্তানৰ ভিতৰত কনিষ্ঠতম আছিল। তেওঁৰ দেউতাকৰ নাম আছিল মহৰ্ষী দেৱেন্দ্ৰ নাথ ঠাকুৰ আৰু মাকৰ নাম আছিল সাৰদা দেৱী। নিচেই কম বয়সতে মাতৃৰ বিয়োগ ঘটিলেও ডাঙৰ ককায়েক আৰু বৌৱেকৰ অপৰিসীম মৰমে তেওঁক মাতৃ বিয়োগৰ শোক অনুভৱ কৰিবলৈ দিয়া নাছিল। তেওঁ বৌৱেকক বৌ-ঠাকুৰাণী বুলি মাতিছিল। কিন্তু বৌৱেকৰ মৃত্যু হোৱাত তেওঁ অন্তৰত যথেষ্ট আঘাত পাইছিল। ৰবীন্দ্ৰনাথ জমিদাৰ পৰিয়ালৰ সন্তান হোৱাৰ বাবে অৰ্থনৈতিক ফালৰ পৰা কোনো অভাৱ অনাতন অনুভৱ কৰা নাছিল। তেওঁ অৰিয়েণ্টেল অৱ চেমিনেৰী নামৰ বিদ্যালয় এখনত শিক্ষাৰ পাতনি মেলিছিল। কিন্তু বিদ্যালয়ৰ শিক্ষা ব্যৱস্থাই তেওঁক কোনো মতে আকৰ্ষণ কৰিব পৰা নাছিল। গতিকে তেওঁ ষষ্ঠ শ্ৰেণীলৈকে পঢ়াৰ পাচত

বিদ্যালয় এৰি গুচি আহে। তেওঁৰ বিদ্যালয়ত শিকোৱা কোনো কথা মনত নাছিল যদিও বিদ্যালয়ত পোৱা কঠোৰ শাস্তিৰ কথা বহুত দিনলৈকে মনত ৰাখিছিল। জ্ঞান অৰ্জনত অধিক স্পৃহা থকা ৰবীন্দ্ৰনাথক দেউতাকে ঘৰতে গৃহ শিক্ষক নিয়োগ কৰি দিছিল। ঘৰুৱা শিক্ষকৰ তত্বাৱধানতেই তেওঁ সংস্কৃত, ইংৰাজী, চিত্ৰাংকণকে আদি কৰি বিভিন্ন বিষয়ত অগাধ জ্ঞান আহৰণ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। ইয়াৰ পাছত তেওঁ উচ্চ শিক্ষা আহৰণৰ বাবে ১৮৭৮ চনত বিলাতলৈ যায়। ১৮৮০ চনত পুনৰ আইন শিক্ষাৰ বাবে বিলাতলৈ

যায় যদিও শিক্ষা শেষ নকৰাকৈয়ে পুনৰ ভাৰতলৈ উভতি আহে। এই সময়তে ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে ইউৰোপৰ বিভিন্ন ঠাই ভ্ৰমণ কৰাৰ লগতে আমেৰিকা, জাপান আদি বিভিন্ন ঠাইলৈ গৈ বিভিন্ন শিক্ষা, সংস্কৃতি, সভ্যতা আদিৰ বিষয়ে যথেষ্ট জ্ঞান আহৰণ কৰে। তেওঁ যদিও বিশ্বকৰি ৰূপে জনাজাত তথাপিও তেওঁ অসংখ্য কৰিতাৰ কিতাপ লিখাৰ লগতে গল্প, উপন্যাস, নাটক, প্ৰবন্ধ আৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাবে বহুতো পুথি ৰচনা কৰিছিল। তেখেতৰ অমৰ ৰচনা 'গীতাঞ্জলী' ৰ বাবে ১৯১৩ চনত নবেল বটা লাভ কৰিছিল। গীতাঞ্জলি খন বঙলা ভাষাত লিখিছিল যদিও পাচত ইংৰাজী ভাষালৈও অনুবাদ কৰিছিল। তেওঁৰ দেউতাকে বেলপুৰত এক আশ্ৰমৰ আৰ্হিত স্থাপন কৰিছিল শান্তিনিকেতন। ১৯২২ চনৰ ৯ মে তাৰিখে শান্তিনিকেতনৰ নাম সলনি কৰি বিশ্বভাৰতী কৰা হয়। এই বিশ্বভাৰতী

সময়ত এটা ডাঙৰ শিক্ষাকেন্দ্ৰ হৈ উঠে। ১৯৫১ চনত এই বিশ্ববিদ্যালয় খন সম্পূৰ্ণৰূপে কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ অধীনলৈ আহে। বিশ্বভাৰতীত বিভিন্ন প্ৰান্তৰ পৰা ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে ধৰ্ম, সাহিত্য, বিজ্ঞান, চিত্ৰকলা, বুৰঞ্জী আদি বিভিন্ন বিষয়ত উচ্চ শিক্ষা অধ্যয়নৰ বাবে আহে। বিশ্ববিদ্যালয় খনত প্ৰতিটো বিষয়ৰ পৃথক বিভাগ থকাৰ উপৰিও প্ৰতিটো বিষয়তে বিভিন্ন বিভাগ আছে। সেই বিলাক হ'ল পাঠভৱন, শিক্ষাভৱন, বিদ্যাভৱন, বিনয়ভৱন, হিন্দীভৱন, চীনভৱন, সঙ্গীতভৱন, শ্ৰীনিকেতন, মহিলাভৱনকে আদি। এই বিশ্ববিদ্যালয় খনত বিভিন্ন বিষয়ত কেৱল তাত্ত্বিক জ্ঞানেই দিয়া নহয় হাতে-কামে কৰা কামৰ ওপৰতো যথেষ্ট গুৰুত্ব দিয়া হয়। দেশৰ বিভিন্ন স্থানৰ বিখ্যাত শিক্ষক সকলক এই বিশ্ববিদ্যালয়ত নিয়োগ কৰা হয়। ইয়াত শিক্ষক আৰু শিক্ষাৰ্থীৰ সম্পৰ্ক লক্ষণীয়। বিভিন্ন বয়সৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ কাৰণে আবাস ভৱনো বেলেগ বেলেগ। বিশ্ববিদ্যালয়খন এক মনোৰম প্ৰাকৃতিক পৰিবেশৰ মাজত অৱস্থিত। ছাত্ৰ অনুশাসন ব্যৱস্থা সুকীয়া। প্ৰকৃতপক্ষে ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে বিলাতৰ পৰা ঘূৰি আহি তেওঁৰ মহান আদৰ্শক বাস্তব ৰূপ দিয়াৰ মানসেৰে এই আশ্ৰম এখন আদৰ্শ শিক্ষা

অনুষ্ঠানত পৰিণত কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিল। ইয়াৰ উদ্দেশ্য আছিল শিক্ষার্থী সকলক শাৰিৰীক, মানসিক আৰু দৈহিক উন্নতি সাধন কৰা। প্ৰথম অৱস্থাত সম্পূৰ্ণ ভাৱে ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ ঐতিহ্যৰ নীতি নিয়মেৰে শিক্ষা দিয়া হৈছিল। ইয়াৰ ফল স্বৰূপে শিক্ষক আৰু শিক্ষার্থী সকলৰ মনত পুৰণি গুৰু-শিষ্য সম্পৰ্ক সম্পূৰ্ণ আদৰ্শৰে গঢ়ি উঠিছিল। সকলোৱে মিলি যাৱতীয় কাম-কাজ নিজেই কৰিছিল। তাৰ ফলত পৰস্পৰৰ মাজত

সহযোগিতা আৰু সহানুভূতিৰ ভাৱ জাগি উঠিছিল। শিক্ষকে বহু সময়ত মুকলি আকাশৰ তলত গছৰ তলত বহি

শিক্ষা প্ৰদান কৰিছিল। তাৰ দ্বাৰাই বিদ্যার্থী সকলক বৈদিক যুগৰ আশ্ৰম জীৱনৰ আভাষ দিব পাৰিছিল। বিদ্যালয়ৰ পৰিৱেশ ঘৰুৱা পৰিৱেশৰ দৰে হৈছিল। বিশ্বভাৰতীৰ পৰিষদ আৰু জনপ্ৰিয়তা বাঢ়িবলৈ ধৰাত ৰবীন্দ্ৰনাথে ইয়াক এক আন্তৰ্জাতিক শিক্ষানুষ্ঠান হিচাপে গঢ় দিয়াৰ চেষ্টা কৰিছিল। বিশ্বভাৰতী হল পূৱ আৰু পশ্চিমৰ মিলন ক্ষেত্ৰ। ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে আশা কৰিছিল যে, এই মিলনৰ জৰিয়তে মানৱ জাতিৰ মাজত বিশ্ব ভাতৃত্বৰ

মনোভাৱ গঢ়ি উঠিব আৰু যিয়ে শান্তি শৃংখলা ৰক্ষা কৰাত সহায় কৰিব। বিশ্বভাৰতীয়ে বিভিন্ন সংস্কৃতি আৰু সময়ৰ কাৰণে কেইটামান বিভাগ সামৰি লৈছিল তাৰে ভিতৰত উল্লেখযোগ্য বিষয় বোৰ হল-

১) বিদ্যাভৱনঃ- এই বিভাগে বিভিন্ন ভাষা যেনে সংস্কৃত, পালি, প্ৰাকৃত, হিন্দী, বঙালী আদিৰ ওপৰতো গৱেষণা মূলক অধ্যয়ন কৰাৰ দিহা কৰিছিল। ইয়াৰ লগতে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ ওপৰতো গৱেষণা কৰাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।

২) শিক্ষাভৱনঃ- এই বিভাগটো কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ লগত সম্পৰ্ক ৰাখি চলাইছিল আৰু কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পাঠ্যক্ৰম অনুসৰন কৰিছিল।

৩) কলা ভৱনঃ- এই বিভাগে কলা আৰু ভাস্কৰ্য্যৰ উন্নতিৰ বাবে শিক্ষার্থী সকলক যাৱতীয় সুবিধা দিছিল।

৪) সঙ্গীত ভৱনঃ- সাহিত্য আৰু কলাৰ লগতে ভাৰতীয় সঙ্গীত আৰু নৃত্যৰ সম্পূৰ্ণ চৰ্চা কৰিবলৈ এই ভৱনে যত্ন কৰিছিল।

৫) শিল্প ভৱনঃ- এই বিভাগে দেশৰ বিভিন্ন ধৰণৰ কুটীৰ শিল্পৰ চৰ্চাৰ দ্বাৰা কেনেকৈ ইয়াক আগবঢ়াই নিব পাৰি সেই দায়িত্ব লৈছিল। শিক্ষার্থী সকলক ভিন-ভিন কুটীৰ শিল্পৰ উপযুক্ত প্ৰশিক্ষণ দিয়া হৈছিল। ইয়াৰ ফলত অকল যে ভাৰতীয় কুটীৰ শিল্পৰ উন্নতি হৈছিল তেনে নহয় বৰং শিক্ষার্থী সকলক অৰ্থনৈতিক ভাৱে স্বাৱলম্বী হোৱাত সহায়ক হৈছিল।

৬) অধ্যাপক শিক্ষাভৱনঃ- এই বোৰৰ লগতে শিক্ষক সকলক উপযুক্ত প্ৰশিক্ষণৰ ব্যৱস্থা দি কৰ্মক্ষেত্ৰলৈ পঠিয়াই দিছিল যাতে তেওঁলোকে তাত গৈ ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকলক মনোবিজ্ঞান সন্মতভাৱে শিক্ষা দিব পাৰে।

৭) চীন ভৱনঃ- এই বিভাগে চীন আৰু ভাৰতৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক মধূৰ কৰি তুলিছিল। দুয়ো দেশৰ সাহিত্যৰ এক তুলনাত্মক বিচাৰৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। এই

উদ্দেশ্যে পুস্তকালয়ত এক লাখ চীন ভাষাৰ কিতাপ ৰখা হৈছিল।

৮) শ্ৰীনিকেতন বা গ্রাম্য শিক্ষাভৱনঃ- বৰীন্দ্রনাথে গ্রাম্য সমাজৰ উন্নতিৰ বাবে বিশেষ ভাৱে চিন্তা কৰিছিল। এই বিভাগটো সকলোবোৰ বিভাগৰ তুলনাত ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক ফালৰ পৰা বেছি গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি ক’ব পাৰি। এই বিভাগে গ্রাম্য অঞ্চলৰ এক পৰিবৰ্তন আনিবলৈ বিচাৰিছিল। আমাৰ দেশ স্বাধীন হোৱাৰ পাচত চৰকাৰে ভাৰতীয় শিক্ষা সংস্কৃতিৰ সাহিত্যৰ উন্নতিৰ হকে চেষ্টা কৰিছিল। বিভিন্ন আঁচনি প্ৰস্তুত কৰি চাৰিওফালৰ পৰা দেশখনক আগবঢ়াই নিবলৈ যত্ন কৰিছিল। ভাৰত চৰকাৰে কেইখনমান বিশ্ববিদ্যালয় ১৯৫১ চনত চৰকাৰীকৰণ কৰিছিল লগতে এই চনতেই পাৰ্লামেণ্টৰ আইন অনুসৰি বিশ্বভাৰতীক কেন্দ্ৰীয় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰ্য্যায় যুক্ত কৰা হয়। এই সংস্থাই বৰীন্দ্রনাথৰ শিক্ষানীতি বেছি জনপ্ৰিয় কৰাৰ লগতে ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাৰ বিশিষ্টতা প্ৰমাণ কৰি জগতক দেখুৱাব পাৰিছিল। বৰীন্দ্রনাথ ঠাকুৰৰ মতে নৈতিক উন্নতি, শাৰীৰিক উন্নতি আৰু মানসিক উন্নতি আদিয়েই হৈছে শিক্ষাৰ লক্ষ্য। সমাজৰ উন্নতি কৰিব পৰাকৈ তেওঁৰ শিক্ষাৰ

বহল অৰ্থ প্ৰয়োগ কৰিছিল। ইংৰাজ চৰকাৰে তেওঁক অতি সন্মানীয় নাইট উপাধি প্ৰদান কৰিছিল। জালিয়ানৱালাবাগৰ হত্যাৰ বাবে তেওঁ নাইট উপাধি বৰ্জন কৰিছিল। সাহিত্যৰ দৰে শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰটো বৰীন্দ্রনাথৰ অৱদান আছিল অপৰিসীম। বৰীন্দ্রনাথ ঠাকুৰে তলত উল্লেখিত ধৰণে শিক্ষানীতি প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল।

শিক্ষাৰ লক্ষ্য আৰু শিক্ষাৰ অৰ্থঃ- বৰীন্দ্রনাথ ঠাকুৰৰ মতে অকল কিতাপৰ জ্ঞান অৰ্জনেই শিক্ষা নহয়। মানবীয় যিমান অনুভূতি বা দিশ আছে সকলোবোৰৰ উন্নতি সাধনেই হৈছে শিক্ষা। বৰীন্দ্রনাথ ঠাকুৰৰ মতে নৈতিক, শাৰীৰিক, মানসিক আদি সকলো বোৰৰ উন্নতি সাধনেই হৈছে শিক্ষাৰ মূল ভেঁটি। তেওঁৰ মতে বিশেষ এটা বয়সলৈকে শিশুৰ শাৰীৰিক বিকাশ হয় গতিকে এই উপযুক্ত বয়সতে শিশুক শাৰীৰিক শিক্ষা দিয়াটো অতি আৱশ্যকীয়। কেৱল পুথিগত বিদ্যাৰ যোগেদি যদি আমি তেওঁলোকৰ মানসিক, নৈতিক আৰু চাৰিত্ৰিক গঠনৰ কথা চিন্তা কৰি থাকোঁ তেনেহলে সেই শিক্ষা অসম্পূৰ্ণ। তেনেধৰণৰ শিক্ষাই ব্যক্তি তথা সমাজৰ কোনো গুণগত উন্নতি সাধিব নোৱাৰে। ল'ৰা-ছোৱালীৰ মনত যদি আত্মবিশ্বাসৰ

অভাৱ হয় তেনেহ'লে তাৰ প্ৰভাৱ সমাজৰ ওপৰত নিশ্চয় পৰিব। মানুহ এজন মানুহ হিচাপে জীয়াই থাকিবলৈ হ'লে তেওঁ নিৰোগী আৰু স্বাস্থ্যবান হোৱাটো অতি প্ৰয়োজনীয়। বৰীন্দ্রনাথ ঠাকুৰে শিক্ষাৰ সুবিধাৰ বাবে ভালেমান বৈশিষ্ট্য আগ বঢ়াই থৈ গৈছে। বৈশিষ্ট্য সমূহ এনে ধৰণৰ-

১) ভাৰতীয় দৰ্শনৰ প্ৰভাৱঃ- বৰীন্দ্রনাথ ঠাকুৰ এজন বেদান্ত দৰ্শনৰ ছাত্ৰ আছিল। সেইবাবে তেওঁৰ উপনিষদৰ জ্ঞানো যথেষ্ট আছিল। উপনিষদৰ মতে মানৱ আৰু প্ৰকৃতি বিশ্ব ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সকলো বস্তুৰ মাজেৰে এক পৰমসত্ত্বা বিৰাজ কৰিছে। এই ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভ কৰিলে মানুহৰ জানিবলৈ একো বাকী নাথাকে। বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ সকলোতে ব্ৰহ্ম বিৰাজ কৰিছে এইয়ে বেদান্ত আৰু উপনিষদৰ প্ৰধান বিষয়।

২) প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্যৰ মিলনঃ- বৰীন্দ্রনাথৰ শিক্ষা ব্যৱস্থা একে ঈশ্বৰবাদ আৰু বিশ্বভাতৃত্বৰ প্ৰভাৱ বৰকৈ দেখা যায় সেয়েহে তেওঁ সকলো জাতি আৰু ধৰ্মৰ প্ৰতি সমানেই উদাৰতা দেখুৱাইছিল। বিভিন্ন শিক্ষা আৰু সাংস্কৃতিৰ প্ৰতিও তেওঁ উপযুক্ত মনোভাৱ প্ৰদৰ্শন কৰিছিল। তেওঁ বিদেশী শিক্ষা সংস্কৃতিৰ প্ৰতি উদাসীন নাছিল। বৰং

প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্যৰ শিক্ষা এক অপূৰ্ব সংমিশ্ৰণ সমাজত ঘটাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। যাৰ ফল স্বৰূপে গঢ়ি উঠিছিল শান্তিনিকেতন (বিশ্বভাৰতী)। তেওঁ ইয়াত ভাৰতৰ বৈদিক যুগৰ গুৰুকুল শিক্ষানীতি আদৰ্শৰে ভাৰতীয় শিক্ষা আৰু পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। আনহাতে পাশ্চাত্যৰ সাহিত্য, কলা আদি চৰ্চাৰ মাজেৰে শিক্ষাৰ্থী সকলক আধুনিক পাশ্চাত্য সভ্যতাৰ জ্ঞান দিবলৈ যত্ন কৰিছিল।

৩) বিদ্যালয় আৰু
ৰবীন্দ্ৰনাথ:-

ৰবীন্দ্ৰনাথৰ মতে

বিদ্যালয় সদায় প্ৰাকৃতিক পৰিবেশৰ মাজত হ'ব লাগে। তেখেতৰ মতে প্ৰাকৃতিক পৰিবেশ আৰু বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড খন শিক্ষাৰ পৰীক্ষাগাৰ। আৰু এই চিন্তাকেই মনত ৰাখি তেওঁ শান্তিনিকেতন চহৰৰ হুলস্থলীয়া পৰিবেশৰ পৰা আঁতৰত স্থাপন কৰিছিল।

(৪) শিক্ষা পদ্ধতিৰ প্ৰতি ৰবীন্দ্ৰনাথৰ মতামত:- তেওঁৰ মতে ল'ৰা-ছোৱালীক শিক্ষা দিয়াৰ সময়ত সদায় কিছু নীতি অনুসৰণ কৰিব লাগে। আন আন শিক্ষাবিদৰ দৰে তেওঁৰ মতেও শিক্ষা কৰ্ম ভিত্তিক আৰু লঘু

অনুশাসন ভিত্তিক হ'ব লাগে। প্ৰাথমিক শ্ৰেণীত শিক্ষাৰ মাধ্যম মাতৃভাষা হোৱাটো বাঞ্ছনীয়। শিক্ষাদান চিনাকি পৰিবেশৰ মাজত দিব লাগে। পৰিচিত পৰিবেশৰ পৰা অপৰিচিত পৰিবেশলৈ গৈ থাকিলে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ পৰ্যবেক্ষণ আৰু যুক্তি শক্তি বৃদ্ধি পায়। আমাৰ শিক্ষা ব্যৱস্থা কৰ্ম ভিত্তিক নোহোৱাৰ কাৰণে তেওঁ ভাৰতীয় শিক্ষানীতিৰ সমালোচনা কৰিছিল।

এনে শিক্ষাই ল'ৰা-ছোৱালীৰ কম পৰিমাণে সৰ্বাঙ্গীন উন্নতি সাধন কৰিলেও ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক মানসিক দক্ষতা আৰু

ক্ষমতাৰ ওপৰত শিক্ষা দিয়া তেওঁ সমৰ্থন জনাইছিল। তেওঁ ভাৰতৰ শিক্ষা নীতিৰ ক্ষেত্ৰত দিয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰ শাস্তি সমৰ্থন কৰা নাছিল। গুৰুকুল প্ৰথাৰ পঢ়িবলৈ আৰু খাবলৈ নিদিয়া শাস্তিৰ ব্যৱস্থাতোক তেওঁ সমৰ্থন জনাইছিল।

(৫) পাঠ্যক্ৰম আৰু ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ:- তেওঁৰ মতে স্কুলৰ পাঠ্যক্ৰমখন সমাজৰ প্ৰয়োজন অনুসৰিহে হ'ব লাগে। ই ল'ৰা-ছোৱালীৰ মনত জাতীয়তাবাদ আৰু আন্তৰ্জাতীয়তাবাদ বৃদ্ধি কৰে। তেওঁৰ মতে

পাঠ্যক্ৰমত নিম্ন লিখিত বিষয়বোৰ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব লাগে। (ক) ভাষা আৰু সাহিত্য, (খ) মাতৃভাষা, (গ) অন্যান্য ভাৰতীয় ভাষা, (ঘ) ইংৰাজী আৰু অন্য বিদেশী ভাষা যেনে চাইনিজ, ৰাচিয়ান, লেটিন, গ্ৰীক, ফৰাচী, জাৰ্মান আদি (ঙ) অঙ্ক বা গণিত, (চ) প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞান, (ছ) প্ৰযুক্তিবিদ্যা, (জ) কলা, (ঝ) দৰ্শন আৰু ধৰ্ম, (ঞ) সহ-পাঠ্যক্ৰম।

(৬) ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ আৰু সাৰ্বজনীন শিক্ষা:- তেওঁৰ মতে ভাৰতীয় জনসাধাৰণক শিক্ষিত কৰাৰ কাৰণে সাৰ্বজনীন শিক্ষা খুবেই জৰুৰী। জনসাধাৰণক দুই প্ৰকাৰে শিক্ষিত কৰাব পৰা যায়। (৭) সাৰ্বজনীন আৰু সামাজিক বা প্ৰাপ্তবয়স্ক শিক্ষা প্ৰাথমিক শিক্ষা বিনামূলীয়া হ'ব লাগে। প্ৰাপ্তবয়স্ক শিক্ষাৰ কাৰণে নৈশ বিদ্যালয় থাকিব লাগে। শিক্ষাৰ সাৰ্বজনীন আৰু সামাজিকীকৰণ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত পুথিভঁৰালৰ অৱদান অপৰিহাৰ্য।

(৭) স্ত্ৰী শিক্ষা আৰু ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ:- ভাৰতীয় সমাজৰ মহিলা সকলৰ দুৰৱস্থা দেখি তেওঁ মনত বৰ দুখ পাইছিল। এই অৱস্থা দূৰীকৰণৰ কাৰণে তেওঁ মহিলা সকলৰ শিক্ষাৰ কথা ভাবিছিল। শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত মহিলাৰ কোনো ধৰণৰ পাৰ্থক্য

থকাটো উচিত নহয়। পুৰুষ মহিলা মিলি থাকিবলৈ সকলোৰে যোগ্যতা থাকিব পাৰে। ১৯০৮ চনত মহিলা সকলৰ কাৰণে শান্তিনিকেতনত এটা বেলেগ শাখা খুলিছিল আৰু ১৯২২ চনত এইটোৰ নাম নাৰীভৱন দিয়া হৈছিল। এই বিভাগে মহিলা সকলৰ কাৰণে কিছুমান বেলেগ সুযোগ দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। এই বিলাকৰ ভিতৰত গাৰ্হস্থ্য বিজ্ঞান, চিলাই আদি অন্তৰ্ভুক্ত আছিল।

(৮) জাতীয় আৰু আত্মজাতীয় পৰ্যায়ৰ শিক্ষা:- তেওঁ এজন মহান দেশ প্ৰেমিক আছিল গতিকে জাতিৰ উন্নতিৰ কাৰণে বৰকৈ চিন্তা কৰিছিল। ভাৰতীয় সংস্কৃতি আৰু দৰ্শনৰ দ্বাৰা তেওঁ জাতীয়তাবাদৰ মনোভাৱ জাগ্ৰত কৰিব পৰা যাব বুলি আশা কৰিছিল। তেওঁৰ উদ্দেশ্য আছিল জাতীয়তাবাদ মনোভাৱৰ মাজেৰে আন্তৰ্জাতীয়তাবাদ বৃদ্ধি কৰা। তেওঁৰ মতে বিদ্যালয় বা শিক্ষানুষ্ঠান বোৰেই হ'ল পৰস্পৰৰ সভ্যতা সংস্কৃতিৰ বাহক। এই অনুষ্ঠান বোৰৰ মাজেদিয়েই বিভিন্ন ধৰণৰ জ্ঞান লাভ কৰি বিশ্বভ্ৰাতৃত্ববোধ জগাই তোলা সম্ভৱ।

(৯) ধৰ্ম শিক্ষা:- তেওঁৰ মতে ধৰ্মই আমাক আনন্দ প্ৰদান কৰে বাবে ধৰ্মশিক্ষা অতি

জৰুৰী। ধৰ্ম বুলিলে কেৱল পূজা-অৰ্চনা কৰাকে নুবুজায়, মানৱ সেৱা, আনৰ উপকাৰ সাধন কৰা পৰস্পৰৰ লগত মিলি-জুলি থকা আদিও ধৰ্ম। তেওঁ প্ৰকৃতপক্ষে ধৰ্ম কথাটো বিশ্লেষণ কৰি বাস্তৱমান কৰিবলৈ বিচাৰিছিল।

ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে শিক্ষাৰ বিভিন্ন দিশ সম্বন্ধে দিহা পৰামৰ্শ আগ বঢ়াই দেশৰ সকলো নাগৰিকক শিক্ষিত কৰাটো মনে প্ৰাণে বিছাৰিছিল। প্ৰফেচাৰ কিউপেট্ৰিকৰ মতে সাহিত্যৰ দৰে শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰতো তেওঁৰ অৱদান অপৰিসীম। একেদৰে এচ, চি চৰকাৰৰ মতে ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ এজন উচ্চ পৰ্যায়ৰ চিন্তাবিদ আছিল।